АБДУЛЛА ШАИГ РЕАЛИЗМИНИН БӘ'ЗИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мирзә ИБРАҺИМОВ.

АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 85 ИЛЛИЈИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ

ӘДӘБИЈЈАТ вә инчәсәнәтин бир сыра сирләри вардыр ки, онлары һәјатдан, конкрет бәдии тәчрүбәдән тәчрид олунмуш һалда тәдгиг етдикдә һеч бир естетик, нәзәри фикир доғру нәтичә чыхара билмәз, бу сирләри ача билмәз. Анчаг конкрет бәдии тәчрүбә әсасында, ајры-ајры бөјүк сәнәткарларын һәјатыны вә јарадычылығыны тәһлил етмәк сајәсиндә бу сирләри дә дујмаг, анламаг, дәрк етмәк мүмкүндүр. Белә сирләрдән бири дә будур ки, нә үчүн бә'зи сәнәт әсәрләринин естетик идеалы, ичтимаи мә'насы, тарихи мүндәрәчәси сон дәрәчә долғун вә дәрин олур, чанлы образларда өз парлаг, бәдии ифадәсини тапыр, бә'зиләриндә исә бүтүн бунлар дајаз вә сөнүк чыхыр. Буну јалныз јарадычынын шәхсијјәти, исте'дадынын дәрәчәси вә јашадығы дөврүн, чәмијјәтин хүсусијјәтләри илә изаһ етмәк оларды? Әлбәттә, бәдии әсәрин истәр мә'на долғунлуғунда, истәрсә бәдии камиллијиндә көстәрилән амилләр бөјүк рол ојнајыр. Лакин ејни дөврдә чәмијјәтдә јашајан, тәгрибән ејни исте'дада малик олан ики сәнәткарын нә үчүн бири даһа долғун, инсанлара даһа лазым вә фајдалы олан әсәрләр јарадыр, о биринин јаратдыглары исә һәм мә'насы, һәм дә формасы е'тибарилә орта сәвијјәдән јухары чыхмыр, чәмијјәти дүшүндүрмүр вә тез унудулуб кедир? Көркәмли, бөјүк сәнәткарларын һәјат јолуну вә јарадычылығыны тәһлил етдикдә бу суала нисбәтән доғру чаваб тапмаг олар.

Бүтүн халгларын әдәби тәчрүбәси вә бөјүк сәнәткарларын әксәријјәтинин һәјаты вә јарадычылығы белә бир һәгигәти сүбут едир ки, һәјат јарадычылыг үчүн дә, һәр бир бәдии исте'дадын инкишафы үчүн дә ән бөјүк вә илкин мәктәбдир. Анчаг о сәнәткарлар даһа долғун, мә'налы вә көзәл әсәрләр јарада билмишләр ки, онларын синәсини илк гыздыран һәјатын исти нәфәси олмушдур. Онларын үрәјиндәки һәр бир дујғу һәјатла билаваситә тәмас нәтичәсиндә ојанмышдыр.

Әлбәттә, һәјатла тәмасын јоллары мүхтәлиф вә сајсыз-һесабсыздыр. Лакин бүтүн һалларда һәјатла реал әлагә вә чанлы тәмас мүбаризә демәкдир. Чәтинликлә мүбаризә, јалана вә әјрилијә нифрәт, јахшыны мүдафиә вә саирә. Һәјатла бағлы олан, чанлы инсан вә фәал вәтәндаш кими јашајан вә ја талејин һөкмү илә јашамалы олан һәр бир адамын синәсиндә бу еһтираслар ојаначагдыр. Сәнәткар синәсиндә исә онлар он гат артыг чошмаја билмәз вә чошуб да һәгиги сәнәт әсәрләринә һәјат вермәјә билмәз. Бөјүк јазычыларын әксәријјәтинин әдәби тәчрүбәси буну ајдын сүбут едир. Өз шәхси тәчрүбәси илә јарадычылыгда һәјатын гүдрәтини, лап илк кәнчлијиндән, һәтта ушаглығындан һәјат фыртыналары ичиндә бөјүмәјин, јарадычылыға мисилсиз мүсбәт тә'сирини нүмајиш етдирән бөјүк јазычылардан бири дә Абдулла Шаигдир. Онун јарадычылығы Азәрбајчан һәјатынын ики дөврүнү әһатә едир. Ингилабдан әввәлки вә ингилабдан сонракы дөврү. Бу дөврләр икиси дә онун әсәрләриндә, демәк олар ки, ејни долғунлугла әкс олунмушдур. О, мүхтәлиф жанрларда јаздығы әсәрләри халгымызын һәм буржуа-феодал шәраитиндә чар истибдады заманындакы, һәмдә совет дөврүндә, игтисади, ичтимаи, мәдәни дирчәлмә вә јүксәлиш илләриндәки һәјатынын бәдии лөвһәләрини јаратмышдыр. Әлбәттә, јазычы үчүн белә бөјүк ичтимаи дөнүшләр вә чарпышмалар кирдабындан кечиб бир-биринә дабан-дабана зидд олан ики типли ичтимаи һәјатын мәнзәрәләрини әкс едәрәк поетик илһамын, естетик идеалын парчаланмасына јол вермәмәк, бүтөвлүјүнү сахламаг о гәдәр дә асан мәсәлә дејил. Бунун үчүн һәјати әгидәләрин, јазычы характеринин тамлығы, мөһкәмлији, мүтәрәгги ичтимаи идеалларын үрәкдә, ганда јашамасы, һәгигәтә позулмаз, дахили мәһәббәт вә сәдагәт лазымдыр. Абдулла Шаиг һәгигәти һәр шејдән уча тутан, даима һәгигәт ахтаран, тәрәгги вә јүксәлиш јолунда фәдакарчасына чалышан бир јазычы олмушдур. Бу да, јарадычылығынын илк дөврләриндә ајры-ајры хырда буржуа алданышларына вә сәһвләринә бахмајараг ону даима халгла бағламыш, бөјүк вә һәлледичи ичтимаи, фәлсәфи, естетик мәсәләләрдә әввәл-ахыр доғру јол тутмасына, даима һуманист фикирләри вә идеаллары тәрәннүм етмәсинә көмәк етмишдир.

Бизим заманәмиздә бәдии јарадычылыгда, форма вә мүндәрәчә, новаторлуг вә ән'әнә, һәјаты бәдии ин'икасын јоллары вә хүсусијјәтләри, јә'ни јарадычылыг методу, хүсусән реализм вә онун романтизмлә гаршылыглы әлагәси һаггында арасыкәсилмәз мүзакирә вә мүбаһисәләр кедир. Бә'зиләри новаторлуғу ән'әнәјә гаршы гојур, һәр һансы бәдии ән'әнәдән тамамилә кәнар бир шеј кими тәсәввүр едир, јени форма ахтарышларыны мүндәрәчәдән ајырараг заһирән парлаг, лакин ичтимаи вә фәлсәфи чәһәтдән тамамилә бош олан әсәрләри һәдсиз дәрәчәдә галдырыр, реализми вә романтизми елә тәдгиг вә тәһлил едирләр ки, санки онларын арасында даима кечилмәз Чин сәдди олмуш вә кетдикчә бу сәдд мөһкәмләнмәкдәдир. Јарадычылығын бу вачиб мәсәләләрини арашдырмаг чәһәтдән дә Абдулла Шаигин әсәрләри вә әдәби тәчрүбәси мараглы материал верир. Онун јарадычылығы илә танышлыгда көзә дәјән хүсусијјәтләрдән бири, бу јарадычылығын мә'на долғунлуғу, һәмишә мүәјјән ичтимаи, фәлсәфи, әхлаги фикри ифадә етмәси, јә'ни идејалылығыдыр. Абдулла Шаиг, бош, мә'насыз һәјати мүндәрәчәдән мәһрум нә бөјүк, нә кичик бир әсәр јазмамышдыр. Онун 1907—1908-чи илләрдә јазылмыш «Һүрријјәт пәрисинә», «Јад ет», «Һәр шеј көһнә», «Әкин нәғмәси», «Көч» кими илк ше'рләриндән вә тәгрибән ејни илләрин мәһсулу олан «Мәктуб јетишмәди», «Интиһармы, јашамагмы?», «Көбәләк», «Көч» кими илк һекајәләриндән тутмуш өмрүнүн ахырларында чап етдирдији бир сыра ше'рләрә вә «Хатирәләрим» адлы көзәл мемуара гәдәр бүтүн јаратдыглары ичтимаи мә'на илә долудур, һәјатын чанлы лөвһәләрини, јахуд инсанлары дүшүндүрән, мүасирләринин һәјат вә мүбаризәсиндә чанлы әһәмијјәтә малик олан мәсәләләри әкс едир. Бүтүн бу әсәрләрдә Шаигин мә'нән, руһән чәмијјәтлә, халгла үзви бағлылығы һисс едилир, инсана мәһәббәти, бөјүк һуманист фикирләри нәзәрә чарпыр.

Шаигин әсәрләринә ичтимаи мә'на верән, ону һәмишә адамларын һәјатында әһәмијјәтли мәсәләләрә тохунмаға сөвг едән нәдир?

Бизчә бунун сиррини Шаигин һәјатында, ушаглыгдан вә илк кәнчликдән башлајараг дүшдүјү шәраитин ону чидди имтаһанлара чәкмәсиндә, зәһмәткеш халг күтләләринин, ингилабдан әввәлки габагчыл зијалыларын арзу вә истәкләри илә јашамасында ахтармаг лазымдыр. Бүтүн бунлар Шаиги халга јахынлашдырмыш, биринчи рус ингилабы дөврүндә азадлыг вә тәрәгги идеаллары илә бағламыш, онда һәјата вә инсанлара чидди мүнасибәт тәрбијә етмишди. Буна көрә Шаигин әсәрләринин мүндәрәчәси инсанлара, мүасир адамлара јахындыр, онлары дүшүндүрүр. Һәтта тарихи мөвзулара әл атдыгда белә (Шаигин бу чүр әсәрләри дә аз дејил, хүсусән пјесләри) о, әсил сәнәткарлара мәхсус јол тутараг һәмин мөвзулара әсрин, заманәнин фикри вә мә'нәви-әхлаги тәләбләри чәбһәсиндән јахынлашыр, елә симләрә тохунур ки, онлар мүасирләринин үрәјиндә әкс-сәда верир.

Демәли, Абдулла Шаиг јарадычылығы вә реализми үчүн форма илә мүндәрәчә арасында учурум јохдур, мүндәрәчә формасыз, форма мүндәрәчәдән кәнар јашамыр. Һәм дә онун әсәрләринин бәдии формасы һәмишә сечдији мөвзуја мүвафигдир, чох тәбии вә көзәлдир. Мәсәлән, «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә онун әсас мүндәрәчәсинә, фикри истигамәтинә вә әкс етдији һәјатын кәдәрли руһуна ујғун бир лиризм һакимдир. Санки јазычы бизә индичә көрүб-јашадығы, дәһшәтә кәлдији, лакин һеч чүр гаршысы алынмаз бир инсан фачиәси нәгл едир. Охучу заваллы, әзкин, бәдбәхт Гурбаны да, онун Аразын о тајында көзү јолда олан арвадыны да, көзләриндән өпмәји өзүнә ән бөјүк сәадәт билдији көрпә ушаглары Анаханымы да, Мәмиши дә көзү илә көрәр кими олур. Инандырычылыг вә тәбиилик Шаиг реализминин ән көзәл хүсусијјәтләриндән биридир.

«Көч»дә исә јазычы тамамилә башга бир тәсвир үсулуна мүрачиәт едир. Бурада стил даһа никбин, рәнкләр даһа ишыглы вә парлагдыр. Бәдии форма һәјат материалына, халгы тәмсил едән Кәрим Баба вә Ајрым гызынын тәбиәтинә ујғун олараг ајдын вә рәнкарәнкдир. Әсәрин бүтүн јазылышында, бүтүн пафосунда вәтәнә вурғунлуг, онун халгына сонсуз мәһәббәт һисс олунур. Јазычы гәлбинин дәринликләриндән кәлән бу дујғулар бәдии дилин долғун, образларын вә тәшбиһләрин чанлы олмасына көмәк едир. Бүтүн бунлар тәбиәт мәнзәрәси гәдәр чазибәдар вә инандырычы олдуғундан көзәлдир, бөјүк бәдии тә'сир гүввәсинә маликдир.

Абдулла Шаиг әсасән реалист јазычыдыр. Идејалылыг, хәлгилик, инандырычылыг вә мүндәрәчә илә форма вәһдәти вә бүтөвлүјү онун реализминин көзәл хүсусијјәтләридир. Мараглы чәһәт одур ки, бизим ијирминчи әср јазычыларымыздан һамысындан чох Абдулла Шаиг јарадычылығында реализмлә романтизмин, демәк олар ки, гоша јашајыб инкишаф етдијини көрүрүк. Мәсәлән, лап илк дөврләрдә Абдулла Шаиг «Бу да бир ше'ри-фанији-дикәр», «Бир улдуза», «Јад ет!» кими романтик ше'рләрлә јанашы «Әкинчи», «Әкин нәғмәси», «Нишанлы гыз», «Дағлар солтаны», «Көч» кими тамамилә реалист ше'рләр дә јазыр вә бу ше'рләрдә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан һәјатынын вә халг психоложисинин мүхтәлиф мәнзәрәләрини әкс едир. «Көч» повестиндә Абдулла Шаигин көһнә кәндин һәјатыны, адамларыны, көчәриләрин мәишәтини нә гәдәр дүрүстлүклә, романтик ганадлы бир реализмлә әкс етдијини билирик. Бунун тәсадүфи олмадығыны, јазычынын реализминин доғрудан да дәрин һәјати көкләри олдуғуну лап ушаглыгдан алдығы тәәссүратларла бағлы олдуғуну повестдән үч ил әввәл јазылмыш «Көч» ше'ри дә ајдын көстәрир. Бурада көчәри һәјаты кичичик бир ше'рин имканлары даирәсиндә олдугча тәбии тәсвир едилмишдир.

Әлбәттә, Шаигин реализми јалныз әшјаны, заһири аләми, инсанларын һәјатынын заһири әламәтләрини доғру-дүзкүн көстәрмәкдән ибарәт олсајды, чох ибтидаи, примитив реализм оларды. Мәсәлә дә ондадыр ки, онун реализми инсан сурәтләри јаратмагда, инсанларын психоложи аләминин доғру мәнзәрәсини чәкмәкдә тә'сирли вә инандырычы олур. Хүсусән һекајә, роман вә повестләриндә бу кејфијјәтләр даһа артыг көзә дәјир.

Мә'лумдур ки, Шаиг өмрүнүн бөјүк бир һиссәсини ингилабдан әввәлки заманда јашамышдыр. Ушаглығынын вә илк кәнчлијинин бир нечә илини шиәләрин чох мүгәддәс сајдығы Хорасанда кечирмиш, имамы зијарәт етмәк үчүн мүхтәлиф өлкәләрдән ахыб кәлән фанатикләри, авамлығын зијарәткаһы әтрафына топланараг онун һесабына доланан паразит үнсүрләри, јаланчы дин хадимләрини, мүстәбид һөкмдарларын идрака сығмајан ганлы вә ријакар ишләрини өз көзләрилә көрмүшдүр. Әсримизин әввәлиндән башлајараг о, Бакыда јашамыш, бурада нефт фантанларынын һесабына вә тичарәт васитәсилә варланмаға сә'ј едән ири вә хырда буржуа нүмајәндәләринин, бир ајағы кәнддә, бир ајағы шәһәрдә олан мүлкәдарларын нечә һәрис вә амансыз мүбаризәјә гошулдугларыны мүшаһидә етмишдир. Фәһлә вә јохсулларын ағыр һәјаты, ингилаби мүбаризәси, халгыны, вәтәнини үрәкдән истәјән, онун сәадәти, тәрәггиси, чәһаләт вә мәдәнијјәтсизлик дүнјасындан гуртармасы үчүн варлығыны әсиркәмәјән мүтәрәгги зијалыларын да фәалијјәти Шаигин көзүндән гачмамышдыр. Бүтүн синифләрин, бу ичтимаи груп вә тәбәгәләрин һәјатынын, мүбаризәсинин гајәләри, идеал вә арзулары бу вә ја дикәр шәкилдә, билаваситә ја долајысы илә, тәсвир, тәрәннүм, кениш бәдии лөвһәләр, аллегорик сәһнәләр јолу илә Шаиг јарадычылығын-

(Арды 4-чү сәһифәдә).